

УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО СВІТОВЕ ДЕРЕВО У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті досліджуються особливості зображення Світового дерева як універсального символу у різних народів світу, зокрема українців. Проводяться паралелі у визначенні основних елементів орнаменту, а також дається детальна характеристика кожного з них.

Ключові слова: міфологія, Світове дерево, символ, орнамент, мистецтво.

Серед величезної кількості символів, знаків та образів, характерних для світового фольклору, одним з найяскравіших, та мабуть, найбільш давніх є мотив зображення Світового дерева, що присутній в первісних уявленнях чи не всіх племен та народів, що коли-небудь населяли Землю. Як міфологічний образ, воно уособлює універсальну концепцію світобудови, своєрідну модель Всесвіту, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце. Цікавим є те, що Світове дерево майже у всіх культурах незалежно від географічного розташування зображувалося однаково, усі елементи ідентичні. Причиною такої подібності дослідники вважають перш за все шанування культу родючості, що був основою життя для кожної прадавньої людини. В українській культурі подібний мотив також присутній, хоча його реконструкція ускладнена фрагментарним характером джерел. З огляду на це, продуктивним може виявитися аналіз даного символу у порівняльно-міфологічному контексті.

Образ Світового дерева привертав увагу багатьох дослідників. І. Нечуй-Левицький розглядав його як втілення процесу світотворення з основних елементів: світла, води, землі і т. д.¹ Схожі ідеї представлено у працях А. Афанасьєва, де автор вбачав в подібних зображеннях сили природи, що відроджують усе живе на землі, дарують йому родючість². В. Топоров визначав символ Світового дерева не лише як сукупність основних параметрів світу, але і співвідносить його з загальною моделлю шлюбних відносин та – ширше – з міжпоколінним зв'язком роду в цілому³. Б. Рибаків досліджуючи прикраси Київської Русі XII – XIII ст., дійшов висновку, що один з найпопулярніших на той час рослинний орнамент з завуальованим символом стійкості життєвої сили, її всеохоплюючої сутності і саме зображуване дерево втілювало ідею достатку, врожайності, повного розквіту⁴.

Також деякі дослідники поєднують образ Світового дерева з культом богині Березині, що уособлювала природу і об'єднувала у собі символіку прадавніх землеробських знаків з функціями оберегу. Ідеограма Світового дерева, що має триярусну структуру та є схематичним зображенням богині плодючості дуже часто трапляється на трипільському ритуальному посуді, витворах глиняної пластики тощо. Припускають, що такий посуд символізував прохання дощу, підтвердженням чого є малюнки жіночих фігур, що підносять чару до неба⁵.

Як вже було зазначено, структура Світового дерева майже скрізь має чітко розмежовану триярусну будову, в якій можна виділити три основні сфери розвитку буття: початок або нижня сфера, що ототожнюється з корінням, середина, пов'язана зі стовбуром та кінець або верхня сфера, що представлена кроною. У міфологічних трансформаціях таке розмежування також є символом минулого, сучасного й майбутнього; неба, землі й підземелля; трьох частин тіла: ніг, тулуба, голови; трьох різновидів стихій: вогню, землі, води (повітря). Кожна з цих сфер Дерева є уособленням певних персонажів та образів живого світу, що відповідно їх населяють⁶.

Невід'ємним атрибутом у зображенні крони Світового дерева, що зустрічається майже в усіх міфологіях світу є образ птахів. В "Старшій Едді" зазначено, що на верхівці ясеню Ігдрасиль сидить орел, як символ єднання землі і неба. Між очей його знаходиться яструб Вердфельнір – супутник сонячних богів⁷.

Схожі тенденції ми зустрічаємо в зображенні китайського Світового дерева, що являє собою трійцю – Древо Шовковиця, Древо Шукаючих та Древо Похилена Шовковиця. Найбільш значущим є останнє, яке також носить назву Фусан. Розташоване дерево на Сході. На вітах його розміщені десять сонць, що по черзі здійснюють коло по небу. Після кожної подорожі сонця омиваються матір'ю-сонцем Сі Хе, після чого їх повертає у крону дерева птах⁸. Зазвичай ці сонця зображувалися у вигляді золотих трьохлапих воронів (рис.1). На верхівці дерева часто зображують півня, що сповіщає світ про світанок⁹.

В Іранській міфології зустрічається священне дерево, яке також відоме як орлине, через те що на ньому зазвичай зображувався птахоподібний Сенмурв, який злітаючи розсипав насіння з дерева по землі. Інший птах збирав його та відносив до джерела, яке розносило насіння по всьому світу¹⁰. Схожі мотиви трапляються і у давніх єгиптян. За їхніми уявленнями в центрі землі стоїть величезне золоте дерево шовковиця. Подібно до іранського Сенмурва, на вітах його перебуває птах Фенікс, що б'ючись крильми об гілля дерева розбризкує небесну вологу¹¹.

Шумерське дерево Хулуппу, описане в поемі "Гільгамеш, Енкіду та нижній світ" є уособленням Світового дерева і в його зображенні також використаний образ небесного птаха Анзуда, що сидить у кроні дерева¹².

Світове дерево індійської міфології – це фігове дерево Ашваттха, що перевернуто корінням вгору. На верхівці його сидить дві пташки, одна з яких куштує солодкі фігові плоди¹³.

Звертаючись до слов'янської міфології ми бачимо, що для неї також характерна наявність загальносвітових символів в зображенні Світового дерева. Зазвичай на прадавньому яворі сидить два або три голуби, інколи на їхньому місці зображений сивий сокіл, з появою яких починається творення світу¹⁴. В українському образотворчому мистецтві зображення птахів є одним з найпоширеніших мотивів, що використовувався майже скрізь. У вишивці до стовбурів з двох боків прихилиються птахи: інколи вони просто звисають над ними, в інших випадках тримають в дзьобиках червоні ягідки¹⁵. Досить часто такі тенденції спостерігаються у розписі стін та вікон, особливо на території Черкаської обл., для яких властиве поєднання даного образу з так званими "вазонами" – графічним виразом "чудесного дерева". Звичайно вони зображуються статично, що "свідчить про наявні тут відголоски стабілізованого фольклорного образу "древа життя" з птахами". Ще одним підтвердженням зв'язку "вазона" з сюжетом Світового дерева є схематичне зображення пташок як парно-симетрично оберненими одна до одної, що є особливо характерним для ідеограми "древа життя", зокрема зображеної у вигляді заставки українського Євангелія 1594 р.¹⁶

Популярність даного мотиву, характерного для більшості картин створення світу не є дивною. Птахи у всіх культурах ототожнювалися з небом та всім, що з ним пов'язано, а найбільш шанованим об'єктом небесного простору завжди було сонце. Птах на верхівці Світового дерева є образом первісної стихії, що ніби розмикає існуючий простір. Така функція притаманна сонячному світлу, а отже птаха можна вважати міфологічним його втіленням. Даний персонаж є також уособленням духовної суті стихії, тому кожний різновид птаха наділений певними функціональними особливостями. В залежності від сюжету нам зустрічаються сокіл, орел, яструб, голуб, а також міфологічні істоти Фенікс, Сенмурв, Анзуд, що відповідають різним аспектам втіленого образу. Орел, наприклад, є уособленням полуденного сонця, або сонця у період літнього сонцестояння, коли воно є найбільш активним. Сокіл є образом ранкового або весняного сонця, у той час як яструб втілює стихію надвечірнього чи осіннього сонця¹⁷. Голуби в різних міфологіях трактуються як вогонь або блискавки, що є невід'ємними атрибутами світила, коли ж у зображенні присутні два голуби, то їх безпосередньо ототожнюють з сонцем і місяцем. Міфічна істота Фенікс, що відроджується з попелу також є символічною картиною коловороту сонця, що "помирає" на заході та "народжується" на сході.

І.Нечуй-Левицький зазначав, що всі елементи з яких збите соколине гніздо на вершині Світового дерева, оспіваного в колядках та щедрівках, так чи інакше пов'язані з атрибутами сонця: "калина своїм червоним цвітом скрізь у піснях служить символом краси й світла; терен, терновий вогонь відіграє велику роль в українській міфології, як знак блискавки або проміння сонця... Щире золото, котрим укрите зверху соколине гніздо, служить символом світла або сонця". Передумовою виникнення подібного міфу про створення світу автор вважає дощову літню хмару, крізь яку прориваються сонячні промені та блискавки, що в уяві первісних людей

малювало образ "огнистого гнізда міфічного сокола" та життєдайний дощ, що пробуджує природу¹⁸. Саме ці складові, згідно з давніми уявленнями, стали основою зародження життя на землі і саме вони знайшли відображення у поетичному змалюванні природи майже всіх народів світу.

Не менш поширеним є образ плазунів, що часто є обов'язковим елементом в зображенні коріння Світового дерева. В скандинавській міфології існує опис трьох коренів Іггдрасилу, що простягаються до неба, пекла та до країни велетнів хмар та туманів¹⁹ і постійно коріння це гризе дракон Нідхегг, в якому дослідники вбачають образ скандинавського світового змія Йормунганда²⁰. Подібний ідеї зустрічається в зображенні іранського Хулуппу, де в корінні дерева змії облаштував собі гніздо²¹. В слов'янському фольклорі також зберігся зв'язок образу Світового дерева з хтонічними істотами: " На морі, на окіяні, на острові на Буяні стояв дуб дубнястий: під тим дубом сиділа черепаха, всім гадинам старшаха..."²² Однак прикладів їх зображення в образотворчому мистецтві не багато. Інколи такі мотиви зустрічаються в розписі і різьбі на спинках саней, що є особливо характерним для дерев'яних виробів Уманщини. В таких орнаментах, що схематично подають картину творення світу з усіма необхідними атрибутами (деревом, птахами і т.д.), в нижній частині ідеограми зображені дві хвилеподібні змії, які в інших варіантах замінені на двох риб, що симетрично обернені одна до одної (рис. 2). Аналогічні символи зустрічаються і в писанкарстві, однак такі приклади поодинокі і властиві переважно лише для території Карпат²³. Трапляються випадки зображення змії у вишивці біля верхівки дерева, однак цей орнамент має більш пізні походження і символізує біблійне Дерево Пізнання Добра і Зла, яке не є тотожним Світовому дереву як моделі світоустрою.

Зазвичай зображення коріння в малюнках української вишивки майже повністю відсутнє. Замість нього використовується образ вище згаданого "вазона". Інколи він зображувався у вигляді двох або трьох відгалужень, які можна вважати натяком на коріння²⁴. На прямий зв'язок "вазонів" зі Світовим деревом, на думку К.С.Шероцького, вказує симетричність деяких з них, рівновага в розподілі елементів, що свідчить про "сліди давньосхідного культу священного дерева і його зображень". Характерною їх ознакою є "опущені донизу гілки, квіти на їх кінцях й особлива штучність листя"²⁵. Приклади "вазонів" трапляються не лише в українському народному мистецтві – ідентичні зображення характерні для давньоєгипетських фресок, орнаментів коптських тканин та образотворчого мистецтва Ассирії, що вважається праатьківщиною даного мотиву²⁶.

В зображеннях Світового дерева змії є протилежністю птаха, його антиподом. Він так само уособлює первісну стихію, однак таку, що навпаки поглинає, звужує існуючий простір. Виконуючи подібну функцію він ніби стає володарем цього замкнутого середовища, за рахунок чого образ набуває негативних рис²⁷. Тому зазвичай його зображено як "злого демона, який затримує благодатну вологу дощів, спричинює посухи та неврожаї"²⁸. Даний мотив знайшов відображення у багатьох міфах пов'язаних з водною стихією. В грецькій міфології існує легенда про стоголового дракона, що відомий як викрадач живої води, так само в слов'янських казках дуже часто трапляються змії, що охороняють єдине джерело води і вимагають жертв за право ним користуватись²⁹. В індійській міфології сонячне божество Індра виступає проти змієподібного чудовиська Врітри, що ховається у водах і замикає в собі течію рік. Індра вбиває свого супротивника блискавкою і визволяє затриману вологу³⁰. Язичницький герой українського епосу, який знищує страшних драконів, що захопили казкові ліси, а також здобуває живу воду є ніхто інший як бог-громовик Перун, який вражає їх своїм мечем-блискавкою³¹. Отже стає цілком зрозумілим, що в образі прадавнього змія, що звивається в корінні Світового дерева первісні народи вбачали величезні грозові хмари, які затримували в собі дощові потоки та сонячне проміння. Звільнити їх можна було лише блискавкою, що вражала, "розрубувала" небесних чудовиськ. Слід також згадати скандинавський Іггдрасиль та литовський священний ясень, з під коріння яких витікали джерела мудрості, що також можна трактувати як образ хмари, що дощить³².

Символічно зображується і стовбур Світового дерева. В "Старшій Едді" між орлом у кроні та драконом біля підніжжя повсякчас снує білка Рататоск, що є посередником між небом та землею. В цей час листя та кору дерева знищує коза Хейдрун та олень Ейктюрмир. Такий

самий образ білки зустрічається і в "Слову о полку Ігоревім". В іранському Хулуппу в середині мешкає демон Ліліт³³. На одному з настінних розписів 16 – 14 ст. до н.е. єгипетська богиня Нут перебуває в центрі священної шовковиці та виливає життєдайну вологу в підставлену людьми чашу³⁴. Величні зображення оленів з обох боків Світового дерева характерні для трипільського посуду ритуального призначення. В слов'янській міфології біля стовбура також зазвичай розміщували людей, звірів та бджіл³⁵. Подібні малюнки найчастіше зустрічаються на гуцульських і буковинських писанках.

Центральна частина Світового дерева є поетичним відображенням усіх процесів, що супроводжують грозову бурю. Білка, що бігає по стовбуру уособлює блискавку, що палахкотить в хмарах. Олені, що поїдають листя дерева, то символ вітрів, "котрі допомагають плодити життя в природі, бо розносять усяке насіння по світу", а бджоли є метафорою крапель³⁶. У вавілонян та ассірійців під іменем Ліліт відомий злий демон бурі, а єгипетська Нут, то богиня неба – дочка бога повітря Шу та богині вологи Тефнут, що також є підтвердженням втілення міфічними образами небесних трансформацій³⁷.

Ще одним поширеним мотивом в зображенні стовбура Світового дерева була золота кора. В єгиптян, як вже зазначалось, стовбур дерева був золотим. В індійській міфології існують записи про дерево Паріджата, що часто перебирало на себе функції Світового дерева, також зазначено, що кора його була з золота³⁸. Китайське Дерево Всесвіту має червоний (вогняний, золотий) стовбур³⁹. Ті ж тенденції ми спостерігаємо в описі українського праявору: "на тому дереві золота ряска, золота кора"⁴⁰. В українській вишивці стовбур дерева переданий переважно червоним кольором, що демонструє безпосередній зв'язок малюнку зі стародавнім символом, оспіваним в народних колядках та щедрівках⁴¹.

В подібному зображенні ми знову можемо побачити образ хмари, що осяяна блискавкою та пронизана сонячним світлом. Первісна людина завжди уподібнювала світло блискавок, сонця, місяця та зірок до блиску міді, золота, срібла і ті ж самі метафори використовувала для опису грозових хмар та дощових потоків⁴². Тому цілком очевидно, що стовбур Світового дерева є міфологічним відображенням усіх елементів стихії, що супроводжували весняну зливу.

Образ Світового дерева також тісно пов'язаний з символікою сакральних чисел (три, чотири, сім, дев'ять, дванадцять), які є втіленням трьох сфер буття, трьох пір життя (минуле-сучасне-майбутнє), чотирьох пір року, чотирьох стихій, чотирьох сторін світу, семи (сума трьох та чотирьох) світів, дванадцяти місяців і т.д.⁴³

Найпоширеніша схема зображення Світового дерева – це стовбур з трьома гілками (рис. 3). Скіфські наконечники у формі тризуба, знайдені в Александропольському кургані в III ст. до н.е. є відповідним його відтворенням, де три гілки уособлюють три світи. Звідси походять і сарматські та давньоруські тамги-тризубці, що згодом втілилися в образі сучасного герба України⁴⁴. З часом цей мотив трансформувався в орнамент Триблаженного біблійного дерева та найбільш шанований християнський символ – Хрест.

В українських колядках та щедрівках про створення світу інколи зустрічається не одне, а два чи три дерева. Коли йдеться про одне дерево, то слід трактувати його як символ структурної цілісності фундаментальних основ. У зображенні двох – подається опозиція двох стихій – дуалізму. Наявність трьох дерев у сюжеті є передумовою розвитку світу⁴⁵.

Скандинавський Ігдрасиль з'єднує собою дев'ять світів – свого роду "три в кубі", міфічне помноження трійки як символу світотворення, що підкреслює виняткове значення кожної з просторових сфер⁴⁶.

Своєрідним є зображення Світового дерева у формі літери "Ж" характерне для прикрас Київської Русі XII ст. Відомі два варіанти таких малюнків: 1) дерево зображене з масивним стовбуром та п'ятьма листками-гілками, розміщеними так, що разом зі стовбуром вони утворюють букву "Ж" (рис. 4); 2) між двома деревами, звіром і птахом розміщена серцеподібна схема, в яку вписана величезна буква "Ж" з чотирма квітучими кінцями. В даному випадку така літера, що в абетці слов'ян також означала цілком осмислену фразу, виступала як наказова форма дієслова "жити" – "живіть" або більш загальне, – "нехай все живе!"⁴⁷. Таке нове значення рослинного орнаменту, розраховане вже на освічених людей, лише підтверджує факт живучості даного символу, його міцного вкорінення в свідомості людства протягом всього його історичного розвитку.

Для української вишивки також характерне подібне зображення, призначенням якого було забезпечити здоров'я, життя близької людини або й самої майстрині⁴⁸. Однак даний мотив зустрічається не лише в слов'янському образотворчому мистецтві. Подібна схема знаку дерева присутня в найбільш ранніх китайських ієрогліфічних написах та на бубнах сибірських шаманів, а також подібна до палеолітичного малюнку дерева з печери Мас Азіля⁴⁹.

Універсальність символу Світового Дерева, як міфологічного образу, що протягом тривалого часу визначав модель світу в багатьох культурних традиціях є беззаперечною. Це один з небагатьох орнаментів, що так само чудово зберігся і в українській традиції, що підтверджено незліченною кількістю його зображень на домашньому начинні, посуді, керамічних виробих, писанках, вишивках, рушниках тощо. Як і для більшості народів, Світове дерево для українців є своєрідним зразком космоустрою, переходом від хаосу до упорядкованого світу. В різні часи образ набував нових ширших значень – це і центральна вісь світу, що сполучає Небо і Землю, і цикли життя, смерті і відродження, таємничі закони буття. Однак цілком зрозуміло, що які б форми він не приймав та якими б зображеннями не передавався сутність даного символу лишається незмінною та єдиною для всіх – возвеличення сили життя у всіх його проявах та трансформаціях.

Рис. 1. Китайське дерево Фусан.

Рис. 2. Ідеограма "Світового дерева" на спинці саней (різьблення, розпис). Уманщина.

Рис.3. Світове дерево, увінчане тризубами (вишивка). Черкаси.

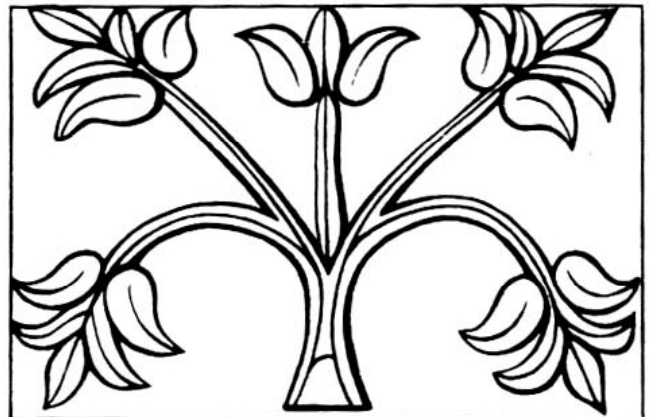

Рис. 4. Букви з написів середини XII ст.

¹ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. – К., 2003. – С.

² Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов: в 3-х т. – Т. 3. – М., 1995. – С. 143.

- ³ Топоров В.Н. Мировое древо // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. – Т. 1. – С. 389 – 406.
- ⁴ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 703.
- ⁵ Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. Українські символи. – К., 1994. – С. 6.
- ⁶ Ткач М.М. Міфологія: курс лекцій. – К., 2008. – С. 135.
- ⁷ Скандинавская мифология: Энциклопедия. – М., 2007. – С. 38.
- ⁸ Биррел А. Китайские мифы. – Пер. с англ. М. Звонарева. – М., 2005. – С. 93.
- ⁹ Евсюков В.В. Мифы о мироздании: Вселенная в религиозно-мифологических представлениях. – М., 1986. – С. 27.
- ¹⁰ Афанасьев А.Н. Вказ. праця. – С. 144.
- ¹¹ Евсюков В.В. Вказ. праця. – С. 27.
- ¹² Эпос о Гильгамеше. Серия: Литературные памятники. – М., 2006. – С. 13.
- ¹³ Афанасьев А.Н. Вказ. праця. – С. 144.
- ¹⁴ Нечуй-Левицький І. Вказ. праця. – С. 123.
- ¹⁵ Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. – 2-ге видання доповнене. – Черкаси, 2009. – С. 165.
- ¹⁶ Найден О.С. Орнамент українського народного розпису. – К., 1989. – С. 82.
- ¹⁷ Ткач М.М. Вказ. праця. – С. 166 – 168.
- ¹⁸ Нечуй-Левицький І. Вказ. праця. – С. 125.
- ¹⁹ Афанасьев А.Н. Вказ. праця. – С. 145.
- ²⁰ Скандинавская мифология. – С. 39.
- ²¹ Эпос о Гильгамеше. – С. 13.
- ²² Українські замовляння. – К., 1993. – С. 158.
- ²³ Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві / Улаштував В.Щербаківський. – Т. 1. – Львів-Київ, 1913. – С. 54.
- ²⁴ Китова С. Вказ. праця. – С. 168 – 169.
- ²⁵ Щербакий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. – I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. – К., 1914. – С. 134.
- ²⁶ Найден О.С. Вказ. праця. – С. 66.
- ²⁷ Ткач М.М. Вказ. праця. – С. 171 – 172.
- ²⁸ Афанасьев А.Н. Вказ. праця. – С. 146.
- ²⁹ Там само. – С. 160.
- ³⁰ Ткач М.М. Вказ. праця. – С. 172.
- ³¹ Афанасьев А.Н. Вказ. праця. – С. 148.
- ³² Там само. – С. 146.
- ³³ Эпос о Гильгамеше. – С. 21.
- ³⁴ Ткач М.М. Вказ. праця. – С. 138.
- ³⁵ Таланчук О.М. Українська народна космогонія: Специфіка міфопоетичного мислення. – К., 1998. – С. 155.
- ³⁶ Нечуй-Левицький І. Вказ. праця. – С. 125.
- ³⁷ Бадж У. Египетская религия. Египетская магия. – М., 1996. – С. 82.
- ³⁸ Томас П. Индия. Эпос, легенды, мифы. – СПб., 2000. – С. 221.
- ³⁹ Биррел А. Китайские мифы. – Пер. с англ. М. Звонарева. – М., 2005. – С. 92.
- ⁴⁰ Нечуй-Левицький І. Вказ. праця. – С. 123.
- ⁴¹ Китова С. Вказ. праця. – С. 173.
- ⁴² Афанасьев А.Н. Вказ. праця. – С. 148 – 149.
- ⁴³ Индийская мифология: Энциклопедия. – М., 2005. – С. 72.
- ⁴⁴ Голубиная книга. Славянская космогония. – М., 2008. – С. 168.
- ⁴⁵ Ткач М.М. Вказ. праця. – С. 148.
- ⁴⁶ Скандинавская мифология. – С. 38.
- ⁴⁷ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 703.
- ⁴⁸ Китова С. Вказ. праця. – С. 176.

В статье исследуются особенности изображения Мирового дерева как универсального символа у разных народов мира, в частности, украинцев. Проводятся параллели в определении основных элементов орнамента, а также дается детальная характеристика каждого из них.

Ключевые слова: мифология, Мировое дерево, символ, орнамент, искусство.

The article deals with the main features of image of the World tree as universal symbol for different nations, in particular Ukrainians. The comparison is made between meanings of basic elements of ornament and the author also gives the detailed description of each of them.

Key words: mythology, World tree, symbol, ornament, art.